

QIZIL QRIFONLAR: QƏDİM DİNİ İNANCLARDA ÖKÜZ TƏSVİRİ

Anar AĞALARZADƏ,

AME-nin Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
anararxeoloq@mail.ru

Samir KƏRİMOV,

AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
samir-cayrud@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın cənub-şərq regionunda, Lerik rayonu ərazisində yerləşən qəbir abidələrindən birində təsadüfən aşkar edilmiş qanadlı öküz təsviri olan qızıl qrifonlardan bəhs olunur. Bu qiymətli tapıntılar hazırda Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin dəyərli fondunda saxlanılır. Qrifonlardakı öküzlərin təsvirləri qədim Azərbaycan incəsənətinin yüksək inkişafını əks etdirir. Eyni zamanda, bu tip təsvirlərin Ön Asiya bölgələri ilə oxşarlığını nəzərə alsaq, şübhəsiz ki, Azərbaycanda qədim metal emalı və zərgərlik sənətinin geniş əlaqələrə malik olduğunu təsdiqləyə bilərik. Buraya əsrlər boyu formalaşmış dini inanclar, mədəni-etnik və ticarət əlaqələri daxildir. Ancaq bu tip öküz təsvirlərinin kökləri Cənubi Qafqazda, xüsusən də Azərbaycan ərazisində daha qədimdir və əksəriyyəti gil və bürünc fiqurlarla təmsil olunur. Bütün bunlar mədəni irs və ənənələrin qədim sənətdə qorunub saxlanıldığını göstərir.

AÇAR SÖZLƏR: qızıl qrifonlar, öküz təsviri, qədim incəsənət, Cənubi Qafqaz, mifologiya, etnik əlaqələr.

Анар Агаларзаде, Самир Каримов

ЗОЛОТЫЕ ГРИФОНЫ: ИЗОБРАЖЕНИЕ БЫКА В ДРЕВНИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ

Аннотация. В статье рассказывается о золотых грифонах в образе крылатого быка, случайно обнаруженных в одном из могильных памятников на территории Лерикского района в юго-восточном регионе Азербайджана. Эти ценные находки в настоящее время хранятся в фонде ценностей Национального музея истории Азербайджана. Грифоны свидетельствуют о высоком развитии древнего азербайджанского искусства. В то же время, если принять во внимание сходство этого типа изображений с регионами Передней Азии, то можно с

уверенностью утверждать, что древнее искусство металлообработки и ювелирного дела в Азербайджане имеет широкие связи. Сюда же можно отнести религиозные верования, культурно-этнические и торговые отношения, складывавшиеся веками. Однако на Южном Кавказе, особенно на территории Азербайджана, корни этого типа изображений быков более древние, и большинство из них представлено глиняными и бронзовыми фигурками. Все это свидетельствует о существовании преемственности и традиций в древнем искусстве.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: золотой грифон, образ быка, древнее искусство, Южный Кавказ, мифология, этнические отношения.

Anar Agalarzade, Samir Karimov

THE GOLDEN GRYPHONS: THE OX IMAGE IN ANCIENT RELIGIOUS BELIEFS

Summary. The article deals with golden gryphons with the image of a winged ox, which were discovered accidentally from one of the grave monuments in the south-eastern region of Azerbaijan, in the territory of Lerik region. These valuable finds are currently kept in the values fund of the Azerbaijan National History Museum. Ox images on gryphons reflect the high development of ancient Azerbaijani art. At the same time, if to take into account the similarities of this type of images with the regions of Western Asia, we can undoubtedly confirm that the ancient art of metalworking and jewelry in Azerbaijan had wide connections. Religious beliefs, cultural-ethnic and trade relations having been formed over the centuries can be attributed here. But, the roots of this type of ox images are more ancient in the South Caucasus, especially in the territory of Azerbaijan, and most of them are represented by clay and bronze figures. All this indicate preservation of cultural heritage and tradition in ancient art.

KEY WORDS: golden gryphon, ox image, ancient art, South Caucasus, mythology, ethnic relations.

Giriş

Azərbaycan ərazisində hələ xalkolit dövründən başlayaraq öküzə totem kimi sitayiş olunmuş, ölkəmizin müxtəlif yerlərindən gil və tuncdan hazırlanmış öküz fiqurları tapılmışdır [1, s.27-34].

Xalkolit dövrünə aid qədim yaşayış məskənlərindən öküz fiqurlarının aşkar olunması “öküz” kultuna inamla bağlıdır. Tədqiqatçılar bunu totemizm ilə əlaqələndirir və bu fiqurların qədim əkinçiməldar tayfaların dini ideologiyasında yer tutduğunu qeyd edirlər [2, s.80; 3, s.114]. Xalkolit və İlk Tunc dövrü abidələrindən əldə olunmuş bu fiqurlar həmçinin qədim əkinçiməldar tayfaların təsərrüfatında öküzün başlıca rol oynadığını sübut edir. Məsələn, Qarabağ ərazisindəki Çalağantəpə yaşayış yerindən tapılan gildən cavan öküz başı fiquru [4, s.9] ərazidə məskunlaşmış xalkolit dövrü əhalisinin mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Leylatəpə mədəniyyətinə aid Ağstafa rayonundakı I Böyük Kəsik [5, s.159, şəkl.235/2] və Cəlilabad rayonundakı Alxantəpə [6, s.89, şəkl.5/5] abidələrindən də bu tip fiqurların

tapılması qədim tayfaların öküzlə bağlı müəyyən inanclarının göstəricisidir. Tədqiqatçılar bunu öküzlərin qoşqu qüvvəsi və yükdaşıyıcı nəqliyyat vasitəsi kimi istifadəsi ilə əlaqələndirənlər də [5, s.159], daha sonrakı mərhələlərdə öküzün müqəddəs simvol olaraq insanların inancında yer tutduğunu görə bilirik.

İlk Tunc dövründə Azərbaycan və ümumilikdə Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində öküz müqəddəs hesab edilməklə yanaşı, əsas sitayiş obyektinə olmuşdur. İlk Tunc dövrünün əhalisi çox güman ki, məişət və təsərrüfatda mühüm yer tutan bu heyvanları fəvqəltəbii qüvvələrin mənbəyi kimi görmüş, oda etiqad mərasimlərində məhz onları qurban gətirmişlər. Bunu sübut edəcək faktlardan biri də ocaq qurğularının bir çoxunun bilavasitə öküz başı şəklində düzəldilməsi və ya öküz buyuzlar formasında bəzədilməsidir [7, s.34].

İlk Tunc dövrü tayfaları iribuynuzlu qaramala güc, qüvvət, məhsuldarlıq simvolu kimi baxmış, onlara sitayiş etmiş və bununla bağlı olaraq gil öküz fiqurları hazırlamışlar. Naxçıvanın I Maxta yaşayış yerinin bu tip tapıntılarına əsasən, tədqiqatçılar onların amulet kimi hazırlandığı və müəyyən ritual mərasimlər zamanı istifadə oluna biləcəyi qənaətinə gəlmişlər [8, s.24-25].

Azərbaycanın cənub-şərqində, o cümlədən Lerik rayonunun Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid qəbir abidələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı həm də tuncdan hazırlanmış öküz fiqurları tapılmışdır [9, s.139-140; 10, s.54; 11, s.351-355]. Yüksək peşəkarlıqla hazırlanmış bu fiqurları XIX əsrin 90-cı illərində fransız arxeoloqu Jak de Morqan Lerikin Coni, Tülü və Hiveri kəndlərindəki daş qutu qəbirlərindən aşkar etmişdir. Eyni zamanda tapıntılar içərisində gildən olan öküz fiquru da maraqlıdır [12, s.141].

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Cənubi Qafqazda hələ e.ə. V minilliyin sonlarından başlayaraq I minilliyin əvvəllərinə qədər insanların inanclarında “öküz kultu” müəyyən rol oynamışdır. Şübhəsiz, sonrakı dövrlərdə də bu kulta inamla bağlı təsviri incəsənətdə meydana gələn yeniliklər daha maraqlı və mükəmməl hazırlanmış nümunələrlə təmsil olunmağa başlayır. Yaxın Şərq abidələrində stilizə edilmiş və qanadlı təsvir olunan öküzlər bu heyvanların artıq daha çox sürətlə insanların dini-ideoloji baxışlarına keçdiyini göstərir. Xüsusən də bu tip təsvirlərin həm qiymətli metal əşyalardan hazırlanması, həm də qiymətli metal əşyalar üzərində həkk edilməsi diqqəti daha çox cəlb edir.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsindən son illər ərzində nadir maraqlı arxeoloji tapıntılara təsadüf olunur. Belə tapıntılardan biri də 2013-cü ildə təsərrüfat işləri zamanı Lerik rayonu ərazisindəki qəbir abidələrinin birindən aşkarlanan, qızıldan nəfis şəkildə hazırlanmış 2 ədəd qrifondur (Şəkil 1). Hər iki qrifon peşəkarlıqla düzəldilmiş mükəmməl incəsənət nümunələridir. Bu qızıl qrifonlar qədim Azərbaycan incəsənətinin yüksək inkişafından xəbər verir.

Tapıntıların təsviri

Birinci qrifonun (inv.№307) uzunluğu 4 sm, hündürlüyü 4,5 sm-dir (Şəkil 1/1). Bu öküz fiquru əfsanəvi üslubda hazırlanmış, onun yuxarıya doğru burulan buyuzları, qabarıq şəkildə verilmiş gözləri və xırda qızıl kürəciklərlə təsvir olunmuş burun pərləri vardır. Fiqurun ağızdan boğaza doğru hissəsi zirehlə örtülmüş, ondan aşağı boyun hissəsində isə beş məftilvari biləzik təsvir edilmişdir. Sonuncu biləziyə isə kürəciklər əlavə olunmuşdur. Eyni zamanda bel hissəsindən ayaqlarına kimi yeddi kürəcikdən ibarət

qabarıq formada naxış da vurulmuşdur. Fiqurun bel hissəsində yuxarıya doğru əyilən (buta formalı) qanadlar təsvir edilmişdir. Bu qanadların içəri tərəfinə halqalar çəkilmişdir. Öküzün arxası bəzəkli qalxanla örtülmüş və qısa quyruğu qalxanın altından aydın görünür. Heyvanın bel hissəsi isə sanki çılpaq şəkildə naxışsız verilmişdir. Onun sağ ayağı irəliyə doğru atılmış vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Onu hazırlayan usta bu təsviri verməklə heyvanın sanki hərəkətdə olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

İkinci qrifonun (inv.№306) uzunluğu 3 sm, hündürlüyü 3,5 sm-dir (*Şəkil 1/2*). Bu fiqur birinci fiqura oxşar şəkildə hazırlansa da, bir sıra fərqləndirici əlamətləri vardır. Əsas fərqləndirici əlamət onun buynuzsuz və qanadsız şəkildə hazırlanması, belində isə səkkiz guşəli ulduz formasında qabarıq naxışın olmasıdır. Fiqurun boğazında birinci fiqurda olduğu kimi zireh, ondan aşağıda isə eyni sayda məftilvari bilərziklər verilmişdir. Gövdəsi, ön və arxa ayaqları isə qızıl kürəciklərdən ibarət naxışlarla örtülmüş və quyruğunun üstündə bəzəkli qalxan təsvir olunmuşdur. Hər iki fiqur tökmə üsulu ilə qəlibdə mükəmməl formada hazırlanmışdır.

Qrifonlar dekorativ-tətbiqi incəsənətdə: dini ayinlər, yaxud sadəcə bəzəklər?

Azərbaycan qızıldan hazırlanmış əşyaların ən qədim nümunələrinin aşkarlandığı ölkələrdən biri hesab edilir. Buradan tapılan qızıldan ilk əşya e.ə. V minilliyin ikinci yarısına aiddir [13, s.29]. Son illər ərzində Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. I minilliyə aid kifayət qədər qızıldan hazırlanmış məmulatlar tapılmışdır. Bu tapıntıların müxtəlif bəzək elementləri qədim dövr incəsənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

Haqqında bəhs etdiyimiz qrifonların bəzədilməsində kürəciklərdən istifadə təsadüfi olmamışdır. Qədim Azərbaycan zərgərləri hələ e.ə. I minillikdən başlayaraq qızıldan əşyaların hazırlanmasında mürəkkəb hazırlanma üsullarından, o cümlədən dənəciklərdən (kürəciklərdən) istifadə etməyə başlamışlar. Bu zaman onları bir-birinə lehəmləmə yolu ilə naxış elementləri yaradılır və bədii məmulatın səthi bəzədilirdi [14, s.5]. Şübhəsiz, bu bəzədilmə müəyyən bir dini ayini özündə əks etdirmişdir. Çox güman ki, hər iki qrifonun bəzədilməsində istifadə edilən bu naxışlar “Günəş kultu” ilə bağlı olmuşdur.

Qrifonları hazırlayan sənətkar onları dinamik və hərəkətli təsvir etmişdir. Onların sağ ayaqlarının nümayişkarənə şəkildə irəli doğru atılması bunu deməyə əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Şərqdə Mitraya öküz qurbanvermə ayini geniş yayılmış və burada ayaq jesti mühüm rol oynamışdır. Müntəzəm olaraq sol ayağın arxaya qoyulması halı müxtəlif Mitra ikonoqrafiyalarında tez-tez müşahidə olunur [15, s.346-350]. Lerik rayonundan tapılan qızıl öküz qrifonların üzərindəki zireh və qalxan təsvirləri bu fiqurların “Tufan (Hərb)” tanrısı şərəfinə hazırlanması ehtimalını yaradır. Deməli, qədim Manna incəsənəti təkcə Həsənli, Ziviyə və Marlik tapıntıları ilə məhdudlaşmamış, onun arealı Cənubi Qafqaza da yayılmışdır. Son illər Lerik rayonundan tapılan qızıl əşyalar da qədim Manna incəsənətinin təkcə Cənubi Azərbaycanın arxeoloji abidələri ilə məhdudlaşmadığını, Şimali Azərbaycan ərazisində də bu tipli artefaktların mövcudluğunu sübut edir.

Mannada zəngin qızıl yataqlarının mövcudluğu bədii metalizmənin yüksək səviyyədə inkişafını şərtləndirmişdir. E.ə. I minilliyin əvvəllərində Manna ustaları metalizmə sahəsində böyük təcrübəyə malik olmuş və dövrün mütərəqqi texnoloji yeniliklərini qonşularından əxz etmişlər. Dövlətin çiçəklənməsi və möhkəmlənməsi mənəvilərin nail olduqları yüksək iqtisadi səviyyəyə əsaslanırdı.

Arxeoloji tapıntılar metallurgiya və metal emalında böyük nailiyyətlər əldə edildiyini, sənətkarların böyük bədii zövqə və ustalığa malik olduqlarını göstərir [16, s.56]. Demək olar ki, zirehli öküz təsvirləri yerli Manna sənətkarlarının yaradıcılığının məhsulu olmuş və onların bu cür təsvir edilməsi təsadüfi xarakter daşımamışdır. Görünür, Manna incəsənətində və dini görüşlərində mühüm yer tutan öküz obrazı sonrakı Midiya və Əhəməni incəsənətində də təsirsiz ötürülməmişdir. Hər iki fiqurun qısa buynuzla təsvir olunmasında assur ənənələrinin təsiri izlənilir. Öküzlərin buynuzlarının keçici buynuzları kimi verilməsi, yaxud öküzlərin dağ keçisinin buynuzları və qulaqları ilə təsvir olunması isə həmin təsvirlərin meydana gəldiyi ərazilərdən kənarında müəyyən dəyişiklərə məruz qaldığını deməyə əsas verir [17, s.31].

Qədim mannalıların dini görüşlərində də öküz təsvirləri mühüm yer tutmuş və “Tufan (Hərb)” allahını təəcəssüm etmişdir [18, s.82]. Həsəni camında və Marlikin qızıl qablarında qanadlı öküz təsvirləri bunu deməyə əsas verir. Qeyd edək ki, qədim Şərq panteonunda qanadlı öküz obrazı kifayət qədər geniş yayılmışdır. E.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərinə aid müxtəlif bədii metal nümunələr üzərində qanadlı öküz təsvirlərinə geniş şəkildə rast gəlinir. Tədqiqatçılar qanadlı öküz obrazını assur mənşəli məxluq hesab edir və orta assur dövründən başlayaraq yerli sənətkar emalatxanalarında bu tipdə müxtəlif səpkili bədii metal nümunələrinin istehsal edildiyini göstərir. Alimlər düz qanadlı öküz obrazının yerli assur ustaları tərəfindən, əyri qanadlı öküzlərin isə Assuriyada Misir üsulu ilə işləyən Finikiya ustaları tərəfindən hazırlanması qənaətinə gəlmişlər [19]. Lerik rayonundan tapılan qızıl qrifonun da qanadları əyri formada hazırlanmışdır. Bu çox güman ki, yerli Manna ustalarının assur ənənələri ilə tanış olduğunu göstərir. Lakin bu fiqurun qanadlarının naxışlanması bir qədər fərqlidir. Fiqurların qanadlı təsvir edilməsi həm də onların fəvqəladə gücə malik olduğu ideyasını ön plana çəkmək məqsədini daşımışdır. Fiqurun qanadları assur heyvan stilinə bənzədilsə də nisbətən fərqlidir. Qanadlı öküz təsvirlərinə sonrakı dövrlərdə Əhəmənilərin Pasarqad, Persopol saraylarının divarlarında və silindrik möhürlərində rast gəlinir [19, s.93; 20, s.150-153; 17, s.30-34].

Assuriya tipli nümunələrin Cənubi Qafqaza mübadilə ilə gətirilməsini bəzi arxeoloji qazıntıların nəticələri də təsdiqləyir. Belə ki, 2015-2016-cı illərdə Goranboy rayonu ərazisində tədqiq olunan Erkən Dəmir dövrünə aid kurqandan da 6 ədəd assuriya tipli şirli saxsı qab və qızıldan çoxlu bəzək əşyaları aşkar olunmuşdur [21, s.145-147]. Bütün bunlar Cənubi Qafqazın Ön Asiyanın qüdrətli dövlətləri ilə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələrə malik olmasını sübut edir.

Lerikdən tapılan qrifonların naxış elementləri və onun zəngin bəzəklərlə təsviri də xüsusi maraq doğurur. Həm assur təsvirlərində, həm də Əhəməni silindrik möhürlərində öküzlərin bu formada zəngin bəzədilməsinə rast gəlinmir. Maraqlı cəhətlərdən biri də bu öküz fiqurlarının boynunda təsvir edilən məftilvari formada hazırlanmış bilərziklərdir. Bu cür bilərziklərə Lerik rayonunun Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrində bəzək əşyası kimi kifayət qədər rast gəlinmişdir. Sanki, bu fiqurlar xüsusi bir mərasim üçün belə bəzədilmiş və onun hazırlanmasında hər detala xüsusi diqqət yetirilmişdir. İranın Gilan vilayətinin Marlik nekropolundakı hökmdar qəbirlərindən tapılan qızıldan hazırlanmış məmulatların üzərindəki qabarıq öküz təsvirlərinin bir qədər fərqli şəkildə verilməsi və bəzədilməsinə baxmayaraq, bu tip tapıntıların eyni istehsal mərkəzinə aid olması ehtimalı da böyükdür. Həm də müasir Lerik rayonunun ərazisi Gilana ərazi baxımından daha yaxındır. Hər iki bölgənin Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələri demək olar ki, sinxronudur [22, s.9-20]. Göstərilən dövrdə hər iki ərazidə eyni

tarixi-mədəni proseslər getmişdir. Bəzi tədqiqatçılar əvvəllər Əmlaş etiketi ilə təqdim olunan Marlik mədəniyyətinin İran yaylası daxil olmaqla Əfqanıstan və Pakistanın şimal hüdudlarına kimi yayılması qənaətinə gəlmişdir [23, s.52-55]. Onlar bunu aşkar olunmuş qəbir abidələri ilə əsaslandırırlar.

Qeyd olunan müqayisəli təhlillər belə bir fikir yürütməyə imkan verir ki, qızıl qriofonlar ibadət üçün düzəldilmiş maddi mədəniyyət nümunələri olmuşdur. Çünki onların daha çox bəzək kimi istifadə olunmadığı görünür. Belə ki, bu tip fiqurların bir çoxunun üst hissəsində asılmaq üçün yer düzəldilirdi. Lakin bu xüsusiyyəti qeyd olunan qriofonlarda görmək mümkün deyildir. Beləliklə, qızıl qriofonların inancla bağlı olduğunu nəzərə alsaq, qədim dekorativ tətbiqi incənənətin bəhs olunan dövrdə geniş yayıldığını söyləyə bilərik.

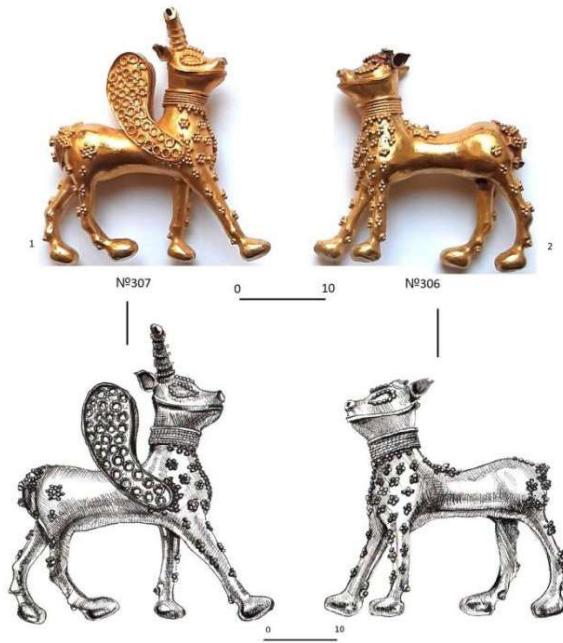
Nəticə

Erkən Dəmir dövründən başlayaraq Azərbaycanın cənub-şərqi və Gilan ərazisi də daxil olmaqla bölgədə Manna dövlətinin zəngin metalizm ənənələrinə əsaslanan bir istehsal ocağının fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmək olar. Bölgənin zəngin metal yataqları bunu şərtləndirən amillərdən hesab olunur. Hələ e.ə. III minillikdən başlayaraq qədim Azərbaycan tayfalarının İkiçayarasına ekspansiyası da sübut edir ki, qədim Şərqi istehsal ocaqları ilə siyasi və etnik-mədəni əlaqələr həm də yerli metalizmə güclü təsir göstərmişdir. Mannaya isə Assuriya və Urartu hücumları qarətçilik məqsədi daşdığından şübhəsiz ki, qiymətli metalların onların xəzinəsinə aparılması da istisna deyildir. Deməli, qızıldan hazırlanmış bu nümunələr Manna ərazisinə Assuriyadan gətirilmə olmamış və daha çox yerli metalizmə məxsus dini inanclarla bağlı artefaktdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov T. Qədim Azərbaycan heykəltəraşlığı. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2013, 112 s.
2. Ağalarzadə A.M. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin gil fiqurları // “Azərbaycan arxeologiyası”, cild 9, say 1-2. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, “Azərbaycan araşdırmaları jurnalına əlavə”. Bakı: 2007, s. 78-83.
3. Ağalarzadə A.M. Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin keramikası. Bakı: “Afpoliqraf”, 2019, 224 s.
4. Нариманов И.Г., Азимов М.С. Энеолитическое поселение Чалагантепе. Баку: «Элм», 1985, 11 с.
5. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 576 s.
6. Ахундов Т.И. Алхантепе - поселение начала бронзового века в Азербайджане // Записки Института Истории Материальной Культуры РАН, № 10, СПб.: 2014, с. 78-92.
7. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: “Elm”, 1981, 64 s.
8. Aşurov S.H., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A. I Maxta İlk Tunc dövrü abidəsi. I kitab. Bakı: “Apostrof A”, 2020, 147 s.
9. Махмудов Ф.Р. Культура юго-восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: “Нафта-Пресс”, 2008, 216 с.

10. Kərimov S.K. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: "Araz", 2006, 164 s.
11. Ələkbərov A.İ., Mirabdullayev A.M. Cənub-şərqi Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar (2015) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı: 2017, s. 351-356.
12. Ağalarzadə A.M. Son Tunc-İlk Dəmir dövründə Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin maldarlıq təsərrüfatı // "Azərbaycan xalçaları" elmi-publisistik jurnal, 2019, cild 9, № 30, s. 136-143.
13. Муσειбли Н. О древних золотых изделиях Азербайджана // "İrs" jurnalı, 2022, № 115, s. 28-32.
14. Rüstəmbəyova A. Azərbaycanın arxeoloji qızıl və əşyaları. Kataloq. Bakı: "Ziya", 2013, 100 s.
15. Bivar A.D.H. Mithraism: A religion for the Ancient Medes // *Iranica Antiqua*, 2005, vol. XL, p. 341-358.
16. Qaşqay S.M. Ön Asiyada miqrasiya proseslərinə dair. Bakı: "Şərq-Qərb", 2009, 120 s.
17. Boardman J. Pyramidal stamp seals in the Persian Empire // *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 1970, vol. VIII, p. 19-47.
18. Qaşqay S.M. Manna dövləti. Bakı: "Azərənşər", 1993, 107 s.
19. Moorey P.R.S. Some ancient metal belts: Their antecedents and realitives // *Jornal of British Institute of Persian Studies*, 1967, vol. V, p. 83-98.
20. Moorey P.R.S. The Iconography of an Achaemenid stamp-seal asquired in the Lebanon // *Journal of the British Institute of Persian Studies*, 1978, vol. XVI, p. 143-154.
21. Hüseyinov M.M. Naftalan-Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının 2015-2016-cı illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: 2017, s. 145-150.
22. Cahani V.R. İrannın Gilan vilayətində Erkən Dəmir dövrü arxeoloji abidələrinin tədqiqi (1200-550-ci illər) // Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2016, 26 s.
23. Negahban E.O. Suggestions on the origin and background of the Marlik culture // *Iranica antiqua*, 1998, vol. XXXIII, p. 43-56.
24. Negahban İ. Marlik həfriyyatı. "Sazman Miras": 1961, 520 s. (fars dilində).
25. Khalatbari M.R. Gilan in the Iron Age. Tehran: 1975, 328 p.
26. Morgan J. de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Paris, Ernest leroux editeur 1896. Premiere partie, 125 page. Chapitre II, page. 14-125.

Şəkil 1. Qızıl qrifonlar. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

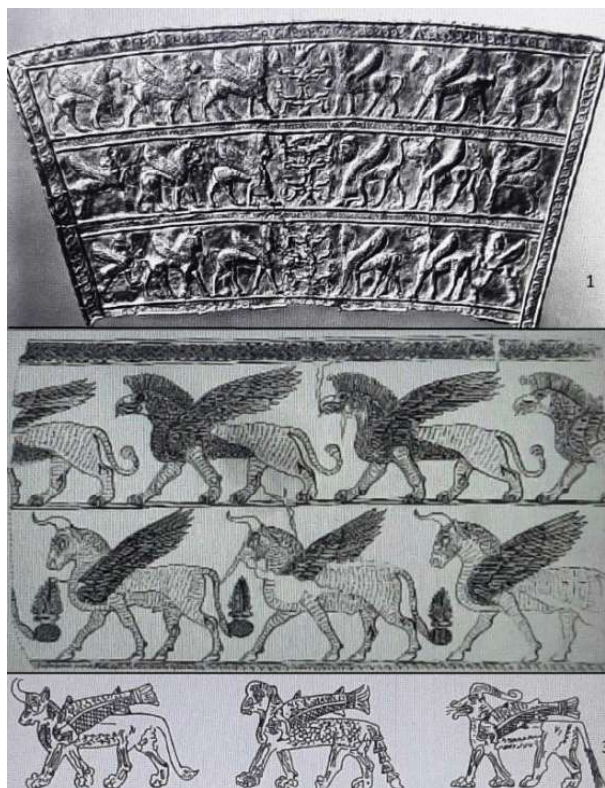
Şəkil 2. Gil və tuncdan öküz fiqurları. 1-Xalkolit dövrü (Müseiyibli, 2020, s.573, şək.235/2); 2-İlk Tunc dövrü (Aşurov və başqaları, 2020, s.137, şək.1); 3-Son Tunc-İlk Dəmir dövrü (Morgan, 1896, p.101, fig.103); 4-Dəmir dövrü (Ağalarzadə, 2019, s.141).

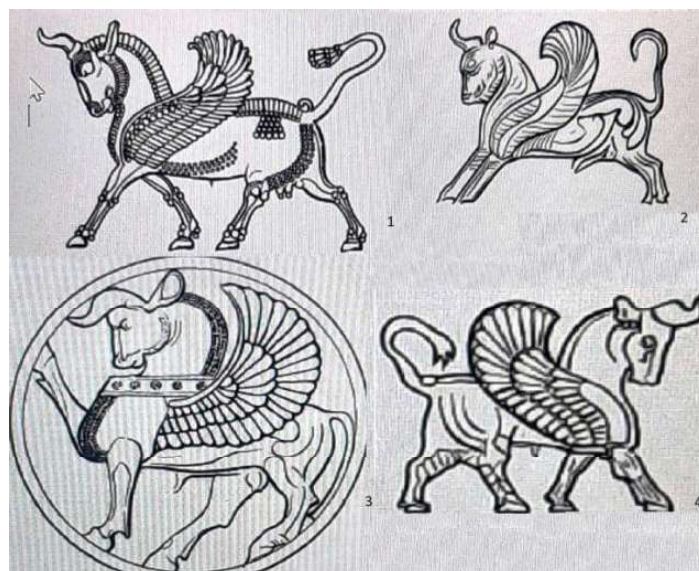
Şəkil 3. Qızıl riton üzərində qrifon (Khalatbari, 1975, pp. 298, 313)

Şəkil 4. Marlikdən qızıl riton (Negahban, 1961, p. 501)

Şəkil 5. Müxtəlif əşyalar üzərində qrifonlar (1-Bivar, 2005, p.353; 2-Negahban 1998, p.51)

Şəkil 6. Müxtəlif əşyalar üzərində qrifonlar (Moorey, 1967, p.84)